

**ОНОМАСИОЛОГИЧНИ И МОТИВАЦИОННИ ПАРАЛЕЛИ
ПРИ НАЗОВАВАНЕТО НА НЕБЕСНАТА ДЪГА, СЪЩЕСТВУВАЩИ
МЕЖДУ БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ И ДИАЛЕКТИТЕ
НА ОСТАНАЛИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ ЕЗИЦИ¹**

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

**ONOMASIOLOGICAL AND MOTIVATIONAL PARALELS
IN THE NAMING OF RAINBOW EXISTING
BETWEEN THE BULGARIAN TALKINGS AND DIALECTS
OF THE REMAINING EUROPEAN LANGUAGES**

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language – BAS

Abstract: The article represents the geographical spreading of the existing names of rainbow in the borders of the bulgarian linguistig fields. Furthermore it is not limited only to their direct onomastic matchings, but also traces some interesting motivational paralels existing between them and the names which stand for the observed religion in the remaining european languages. The research is based on data from the European and General Slavic linguistic atlases as well as line of additional sources.

Keywords: rainbow, semantic characteristic, lexical meaning, nominal structure, parallelism, dialectical areal, etc.

Разноцветната небесна дъга е красиво оптично и метеорологично явление, познато в цял свят, поради което названията ѝ са част от основната за всеки език лексика. Това прави проучването им от лингвистична гледна точка обект на изследване в редица лингвистични атласи и езиковедски трудове, а получената от тях информация се обобщава за територията на Европа чрез появата на цикъл ономасиологични и мотивационни карти по разглежданите въпроси в ELA (ELA 1983, карти I.6a, I.7b, I.9d). Подобна лингвогеографска задача обаче се оказва изключително предизвикателство, тъй като става дума за огромно многообразие от названия в рамките на всеки от разглежданите езици и дори в отделните микроговори, и за

¹ Статията е писана във връзка с работата по проект „Лингвогеографско изследване на взаимовръзката между българската и европейската диалектна лексика“ – ДН 20/11 от 11.12.2017 г., финансиран от МОН.

наличието на заемки, което е и причината за липсата на подобна карта в Общославянския лингвистичен атлас (Толстой/Tolstoy 1997: 169) и налага публикуването не на една, а на три лингвистични карти в ELA: ономасиологична – представяща вида названия, и две мотивационни – първата без оглед на митологията, и втора – ориентирана към нея. Търсеното лингвогеографско обобщение и максимална прегледност на данните за такава огромна лингвистична територия обаче става за сметка на пренебрегването на множество интересни детайли, а конкретно що се отнася до българското езиково землище, представя нещата до голяма степен непълно и изкривено, което налага тази публикация.

В ономасиологичната карта за названията на дъгата в ELA се картографира единствено книжовната лексема и диалектните ѝ производни, макар в българските пунктове, включени в мрежата за проучване на лингвистичните явления на атласа, да са регистрирани над 10 различни вида нейни номинации (Арх. ЕЛA/Arh. ELA). Действително най-широко разпространено в границите на българското езиково землище (в същинските северозападни, мизийските, балканските и източната част на подбалканските говори, както и в единични селища, принадлежащи към крайните северозападни (северно от Цариброд и селата Бистър и Църнощица, Босилеградско), югозападните (в Софийско) и крайните югозападни диалекти (БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376; Божков/Bozhkov 1986, к. 301; Иванов/Ivanov 1972, к. 206)) е названието *дъга* (фонет. вар. *дънгà*, *дагà*, *дугà* и др.) и производното му *дъгѝца*, които функционират на диалектно равнище изключително често успоредно с друг (или други) начини на номинация. Става дума за домашна лексика (от прасл. **dōga*), срещаща се също в срхр. *дѹга*, словен. *dōga*, рус. *дугá*, чеш. *duha*, пол. *dęga*, *daga* ‘дъга на бъчва’, както и като славянска заемка в рум. *dîngă* (BER/BER 2007: 453-454; ELA 1983, карта I.6a), а мотивацията за разширяване на семантиката от ‘част от окръжност; надлъжна дъска на бъчва и под.’ към ‘седмоцветен полукръг в небето’ е приликата по форма, съществуваща между тези два различни обекта от действителността. Производно от *дъга*, образувано с промяна *д-* > *т-* (BER/BER 2017: 487), е съществителното *тѣга* (с фонетични варианти: *тѣга*, *тагà*, *тога*, *тòга* и др. и производни: *тѣгѝца*, *тѣгà-тѣгагѝца*, *Гѝца* и др.), което е характерно (често успоредно с *дъгà* и *зѹна/зѹница*) за голяма част от мизийските, балканските и тракийските говори, както и за единични селища, принадлежащи към рупските, крайните северозападни и югозападнобългарските говори в географската област Македония (напр.: *тѣга* // *зунà* – Комарян, Салмахала, Сярско; *тѣга* // *зѹница* – южно от Сяр и западно от Валовища; *тòга* – Смилян, Сивино, Смолянско; Елховец, Витина, Пловдивци, Маданско; *тѣгà Гѝца* – Оман, Елховско и др. (БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376; Божков/Bozhkov 1986, к. 301; Иванов/Ivanov 1972, к. 206). Разглежданото название на дъгата се открива също на западноукраинска, полска и кашубска територия (срв.: запукр.

ту̀гà // *ту̀га*; пол. *taga* // *tęga*; кашуб. *tęga* // *tęcza*, *tęcz* (Толстой/Tolstoy 1997: 172–173), но единствено в българските диалекти е съхранен пътът, по който от него се стига до персонализация на явлениято посредством назоваването му с лично име (срв.: *тъ̀гà-тъ̀г̀ица* – Конак, Поповско > *тъ̀гà-тъ̀гаг̀ица* – Каспичан, Новопазарско; Вардун, Алваново, Търговишко > *тъ̀гаг̀ица* – Кацелево, Беленско; Сеново, Разградско > *тъ̀гà Г̀ица* – Оман, Елховско, т.е. *Г̀ица* соб. име (умал. от *Г̀ьоргица*) > *ба̀а Г̀ица* – Дряновец, Разградско и *В̀и́ла Г̀ица* – Ивански, Шуменско (БДА/BDA 1966, к. 279; Толстой/Tolstoy 1997: 196). Производно от разглежданото название на дъгата е и съществителното *стъ̀г̀ица*, което е типично за еркечкия диалект и се образува по модела *дъ̀гà* > *тъ̀гà* > *тъ̀г̀ица* > *стъ̀г̀ица*, възникнало при сближаване по народна етимология с думата *стъ̀га* ‘пояс’ (Толстой/Tolstoy 1997: 173–174).

Сходната полукръгла форма мотивира появата в българския език със семантика ‘небесна дъга’ на диалектно равнище и на съществителните *л̀ък*, *òблак*, *лу̀на*, *п̀рер̀амка* и *òбр̀ъч*, които изобщо не присъстват в анализираната ономасиологична карта на ELA. Думата *л̀ък* (от стб. *лжкѣ*) има основно значение ‘посobie за свирене на струнен инструмент или за разбиване на вълна или памук; старовремско оръжие’ (БЕР/BER 1986: 550) и обикновено се съпровожда от прилагателно, обозначаващо принадлежността (най-често божествена) на представяния обект от действителността (напр.: *бо̀жилак* / *бо̀жилок* / *бо̀жило*) // *бо̀журлок* / *бо̀журок* (заради контаминация с думата *бо̀жур*) – българските говори в географската област Македония (Толстой/Tolstoy 1997: 174–175), а подобен тип номинация на дъгата е характерен също за западните и южните славянски езици (срв.: *luk nebeski*; *lúk dúge* – *Prikazati se se luk duge moje*; *bòžji lúk* (*bóžji lók*) – сръбски чакавски, кайкавски и щокавски диалекти; Босна и Далмация; *lôk*; *bóyu lóx* – *dwá bóyowa lóya* – словенски; *luk* – в Полша, западно от Варшава (Толстой/Tolstoy 1997: 174–175). В своето второ значение – ‘предна дъска на самар’, лексемата *òблак* се извежда от праслав. **ab-ląkъ* (от **lękti***lęka* ‘извивам, кривя’), където се открива индоевропейският корен **lonk-* ‘извивам, прегъвам’, характерен и за думата *л̀ък* (БЕР/BER 1995: 747), а разглежданият семантичен пренос се среща основно в рупските, но също в някои балкански и югозападни български говори (напр.: *òблак го в̀елиме*; *òблак – ц̀ърв̀ено и с̀ино*; *òблако се п̀ушчи*, *вòда п̀и́е* – Леринско; *вòблак*; *òблако вòда п̀и́е* – Костурско и др. (Толстой/Tolstoy 1997: 180–181), както и в някои други европейски езици (напр.: *oblók* – словенски; *oblouk* – чешки; **hobluk* – долнолужишки (БЕР/BER 1995: 747). Това улеснява преноса на семантиката ‘многоцветна дъга’ и върху други лексеми с основно значение ‘облак’ в съответните езици (срв.: *tęča* / *tęcza* – в повечето полски говори; *tusa* (умал. *tucka*, *tycka*) – долнолужишки; *tušel* ‘дъга’ и *tuša* ‘буреносен облак’ – горнолужишки; *тэнча* – белоруски, заемка от полски; *тénча* (*тénчі*, *тенч*) // *радуга* // *веселка* – украински (Толстой/Tolstoy 1997: 180–181). Съществителното *лу̀на* (от стб. *лѹна* ‘светещо небесно тяло’ (БЕР/BER 1986: 509) се среща със значение ‘дъга’ в единични български селища (напр.: *лу̀на* – Стефаново, Ловеш-

ко; *лунѣ* – Вишовград, Великотърновско и др. (Арх. ЕЛА/Arh. ELA), както и в някои други славянски говори (срв.: *луна* – сръбски и хърватски; *luna* – полски (БЕР/BER 1986: 509). Дialectното название на дъгата *прерѣмка* / *прерѣмица* е типично за селата Комшица, Смолча, Равна и Голеш, Годечко, а *ѡбрач* е характерно за селищата, разположени южно от гр. Елин Пелин (БДА/BDA 1975, к. 299).

Друга голяма група названия на дъгата са мотивирани от приликата ѝ по форма и цвят с пояса от народната носия. Те липсват от ономаσιологичната, но в първата от мотивационните карти са включени като единствената съществуваща мотивация в рамките на българската територия (характерна още за европейски държави като Беларус, Македония, Сърбия, Хърватска, Босна, Херцеговина, Черна гора, Албания, Гърция, Франция и единични пунктове в Испания, което отново не отговаря на действителността (ELA 1983, карта I.7b). От тях най-широко разпространено в границите на българското езиково землище (в рупските, югозападните и западната част от балканските говори, както и в някои единични селища, принадлежащи към крайните северозападни говори) е съществителното *зунѣ* (*зѹна*, *зун'ѣ*, *сѹна*, *зона*, *зѣнѣ* и др.) и производните му *зуница*, *зѹненичка*, *зѹница-бѣница*, *зѹница-вѣница*, *узѹница* (напр.: *зѣнѣ* – Софийско; *зѹница* – Елховско; Ивайловградско; Ардинско; Чепинско; Маданско; Разложко; Гоцеделчевско; Самоковско; Кюстендилско; Троянско; Ихтиманско; Щипско; Сярко; *зѹница-бѣница* – Златоградско; Маданско; *зѹница-вѣница* – Габрово и Кръстополе, Ксантийско; *зѹница-вѣница* – Кичевско; *зѹненичка* // *зѹнинка* – Черничино, Асеновградско; *зѹничка* – Аврен, Крумовградско; *джунѣчка* – Воден, Елховско и др. (БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376; Божков/Bozhkov 1986, к. 301; Иванов/Ivanov 1972, к. 206). Етимологически то се извежда от гр. диал. *ζούνη* ‘пояс’ от *ζώνη* с редукция на коренната гласна (БЕР/BER 2007: 658), а под влияние на тур. *uzun* ‘дълъг’ (широко разпространен на балканска почва прякор, превърнал се дори във фамилно име у сърби и българи (Толстой/Tolstoy 1997: 185) и появата на персонификация в имена като *баба зѹнка* (северно от Сливен и с. Сливово, Грудовско) в българските диалекти води до преход от разглежданото нарицателно към собственото име *Узѹнка* // *Узѹница* със значение ‘небесна дъга’ (срв.: *бабѣ узѹнкѣ* – Домлен и Сърнегор, Карловско; Върбен, Пловдивско; *узѹница* – Зарово, Солунско; *баба зѹнк'е* – Осиково, Девинско и др. (БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376). Второто по ареал на разпространение е домашното съществително *пѡяс* (от стб. поясъ ‘дълга, широка ивица плат, кожа или друга материя за препасване’ (БЕР/BER 1999: 574–575), което се среща със семантика ‘небесна дъга’, обикновено съпровождано от определение за принадлежност, в южната част на балканските говори и в граничещите с тях тракийски, родопски и югозападни по тип диалекти, както и в единични рупски и северозападни говори (напр.: *пѡйес* / *пѡйесче* // *зуница* – Вещица и Сливовник, Белоградчишко; *пѡйас* / *пѡйасче* // *зѹница* – Бутим, Ливадища, Драмско; *пѡйас*

// *лесичино платно* – Долна Лъкавица, Драмско; *гòсподоф пòйас* – Кръстополе, Ксантийско; на Св. Богородица *пòйаса* – Райково, Смолянско; *бабѝн пòйес* – Плетвар, Девинско; Лилково, Пловдивско; *ба̀бин пòйас* – Дукач, Босилеградско; *лесичи пòяс* – Извор, Видинско и др. (БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376; Божков/Bozhkov 1986, к. 301; Иванов/Ivanov 1972, к. 206), а също и в някои други европейски диалекти (напр.: слов. *svete Marije pásæ*; срб. щокавски диал. *bôžji pasīć, bôžji pásak, божји пàс*, чакавск. *božji pás*, враж. *pases, božji rojas, Marijin ras*, южно от Загреб *boži pasac*; хърв. *božji pás*; черногорск. *pàs светог Луке*; Украинско Закарпатие *бóжий пóйас, прис'атòйї Діви пóйас* и единични пунктове в Полесието *пòйас // рáдуга, пойáска и пойасніца, пóйас Бóжжойї мáтери, пàс на нéб'е – в'асóлка вóду б'ерé*; рум. обл. Марамуреш *пояс божий*; белорус. *пайáс (бóжи пайáс, харóший пайáс) // рáдуга*; изт. литовски *dievo juosta* ‘божий пояс’ и *malones juosta* ‘хубав пояс’; югоизточнолатв. *dieva josta* (Толстой/Tolstoy 1997: 181-184). От тази група имена още по-ограничен ареал на разпространение в границите на българското езиково землище имат лексемите *òпас*, която е от домашен произход (от праслав. **a-pajāsъ* с изпадане на *j* и контракция на *aā > ā* в србхърв *опас*; слов. *opás*; струс. *опасъ*, рус. *опас*, укр. *опáсок*; чеш. *opasek*; пол. *opaska* (БЕР/BER 1995: 896) и е регистрирана в архива на ЕЛА, макар да не е отбелязана в картата, и *прèпàска*, която е производна от нея, но пунктовете, в които се среща, не са част от мрежата на международния атлас (срв.: *òпъс* – Тутраканско; *прèпàска* – Севернософийско; Сливнишко; Западнoсвогенско и др.), а в Белене за назоваване на небесната дъга служи производното на *пояс* субстантивизирано име *пòйасна* (БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299).

Върху картата на ЕЛА не намират отражение и цяла поредица от названия на дъгата, мотивирани от пърстроцветността на тъканта, назовавана в основното им значение. Такива са *потèглица* (от дом. гл. *тèгля* ‘привличам към себе си’, и с първо значение ‘лисиците на волската кола’ (БЕР/BER 2010: 885–886), която обаче в Годечко означава ‘тъкан разноцветен колан’, характерното за Стрижба и Тихомир, Крумовградско *фùта* (от тур. *futa* ‘престилка’ (Толстой/Tolstoy 1997: 198), *тканѝца* (с дом. произх. от гл. *тѝка̀* ‘изработвам на стан плат’, от стб. *тѝкати*, прасл. **tѝkāti* (БЕР/BER 2017: 494–495), срещащо се в преобладаващата част от крайните северозападни говори, *байрак* (с осн. знач. ‘знаме’ от тур. *bayrak* (БЕР/BER 2007: 27), *дѝмга* (с осн. знач. ‘петно, оцветяване’ от тур. *damga* (БЕР/BER 2007: 317), *платнò* и др. (срв.: *потèглиць* – Бракьовци, Годечко; *потèглица* – северно от Сливница; *тканѝца* – Трекляно, Кюстендилско; *сканѝца* – Сушица, Добри дол и Габрешевци, Кюстендилско; *платно* – чечки и смолянски говор; *лесичино платно* – чечки говор; *ба̀бину пàлтну* – Смолянско; *бòгуву платно* – Ардинско; Смолянско; *лисичено платно* – Гоцеделчевско и Смолянско; *байрèк'* – Лимец, Малък Девисил и Девисилово, Крумовградско; *лисичаити байрèк'* – Девисилица, Крумовградско; *дѝмгъ* – западно от Елена; Раково, Сливенско; *дѝмгà* – южната

част на същинските северозападни говори и най-северните югозападни говори и др. (Арх. ЕЛИА/Arh. ELA; БДА/BDA 1964, к. 266; БДА/BDA 1966, к. 279; БДА/BDA 1975, к. 299; БДА/BDA 1981, к. 376; Божков/Bozhkov 1986, к. 301; Иванов/Ivanov 1972, к. 206), както и още редица названия с друг тип мотивация и сравнително малки ареали на разпространение, на които тук няма да се спираме поради ограничения обем на статията.

В заключение следва да се отбележи, че дори и включването на втора мотивационна карта с митологична насоченост не допринася особено за изясняване на картината в българското езиково землище, защото в него отново се картографира само приликата с лента/въже, откриваща се още в държавите Косово, Македония, Турция, Гърция, Азербайджан, а названия от типа *вино-жито*, *вино-ракия*, свързани с вярването, че по цветовете на дъгата може да се гадае за бъдещия урожай, са ситуирани само в Република Северна Македония, докато данните от БДА категорично показват наличието им и у нас (ELA 1983, карта I.9d). Напълно отсъстват от картографиране българските названия, свързани с езическия антропоморфизъм (старец, бог, божествени оръжия), с женските персонификации (Богородица, старица, вещица, мома и др.), с врачуване и предсказания, със слепия дъжд, със зооморфизма и др., част от които бяха споменати във връзка с казаното по-горе и които, поради ограничения в обема, ще бъдат обект на изследване в бъдещи разработки по темата.

Цитирана литература

- Арх. ЕЛИА:** *Архив за Европейски лингвистичен атлас към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН. (Arhiv za Evropeyski lingvistichestven atlas kam Sektsiyata po balgarska dialektologia i lingvistichestna geografia kam Instituta za balgarski ezik pri BAN.)*
- БДА 1964:** *Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С. (*Balgarski dialekten atlas. Yugoiztochna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAN, S.)
- БДА 1966:** *Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С. (*Balgarski dialekten atlas. Severoiztochna Bulgaria. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAN, S.)
- БДА 1975:** *Български диалектен атлас. Югозападна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С. (*Balgarski dialekten atlas. Yugozapadna Bulgaria. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAN, S.)
- БДА 1981:** *Български диалектен атлас. Северозападна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С. (*Balgarski dialekten atlas. Severozapadna Bulgaria. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAN, S.)
- БЕР 2007:** *Български етимологичен речник. Т. 1, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (Balgarski etimologichen rechnik. T. 1, AI „Prof. M. Drinov“, S.)*
- БЕР 1986:** *Български етимологичен речник. Т. 3, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (Balgarski etimologichen rechnik. T. 3, AI „Prof. M. Drinov“, S.)*
- БЕР 1995:** *Български етимологичен речник. Т. 4, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (Balgarski etimologichen rechnik. T. 4, AI „Prof. M. Drinov“, S.)*
- БЕР 1999:** *Български етимологичен речник. Т. 5, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (Balgarski etimologichen rechnik. T. 5, AI „Prof. M. Drinov“, S.)*

- БЕР 2010:** *Български етимологичен речник*. Т. 7, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 7, АИ „Prof. M. Drinov“, S.)
- БЕР 2017:** *Български етимологичен речник*. Т. 8, АИ „Проф. М. Дринов“, С. (*Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 8, АИ „Prof. M. Drinov“, S.)
- Божков 1986:** Божков, Р. *Български диалектен атлас. Северозападните български говори в Царибродско и Босилеградско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци*, Изд. БАН, С. (Bozhkov, R. *Balgarski dialekten atlas. Severozapadnite balgarski govori v Tsaribrodsko i Bosilegradsko. Chast 1. Karti. Chast 2. Statii. Komentari. Pokazaltsi*, Izd. BAN, S.)
- Иванов 1972:** Иванов, Й. *Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци*, Изд. БАН, С. (Ivanov, Y. *Balgarski dialekten atlas. Balgarski govori v Egeyska Makedonia. T. 1. Dramsko, Syarsko, Valovishko i Zilyahovsko. Chast 1. Karti. Chast 2. Statii. Komentari. Pokazaltsi*, Izd. BAN, S.)
- Толстой 1997:** Толстой, Н. И. *Избранные труды. Т. 1. Славянская лексикология и семасиология*. Москва, „Языки русской культуры“. (Tolstoj, N. I. *Izbrannye trudy. T. 1. Slavjanskaja leksikologija i semasiologija*. Moskva, „Jazyki russkoj kul'tury“.)
- ELA 1983:** *Atlas Linguarum Europae (ALE). Cartes., Volume I. Premier fascicule*. Van Gorcum, Assen, 1983, ISBN 90 232 2037 4.

Илияна Гаравалова
Секция за българска диалектология
и лингвистична география
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
E-mail: garina@abv.bg

Iliyana Garavalova
Department for Bulgarian Dialectology
and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: garina@abv.bg